

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Гараджаєв Джейхун Ясин огли

УДК: 342.72/.73(477)

**Конституційні права і свободи людини та громадянина в країнах
Співдружності Незалежних Держав і міжнародно-правові стандарти
(на матеріалах України, Росії, Азербайджана)**

Спеціальність: 12.00.02 - конституційне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата юридичних наук

Одеса-1998

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі конституційного і міжнародного права Одеської державної юридичної академії.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, **ОРЗІХ Марко Пилипович** завідуючий кафедрою конституційного і міжнародного права Одеської державної юридичної академії.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **РАБІНОВИЧ Петро Моїсейович**, завідуючий Львівською лабораторією прав людини Академії правових наук України, професор кафедри теорії і історії держави та права юридичного факультету Львівського державного університету ім.І.Франка, кандидат юридичних наук, доцент **ШИШКІН Віктор Іванович**, народний депутат України, Голова підкомітету по питанням судової реформи Верховної Ради України.

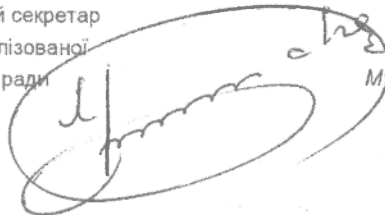
Провідна установа: інститут держави і права ім.В.М.Корецького Національної Академії наук України, м. Київ.

Захист відбудеться "14 березня 1998 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 05.01.08 при Одеської державної юридичної академії: 270009, Одеса, вул.Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова (270002, Одеса, вул. Преображенська, 23.

Автореферат розісланий "12" ЛЮТОГО 1998 року.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Музиченко П.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ

В правовій науці проблемі прав людини завжди приділялося достатньо уваги. Проте заідеологізованість радянської правової науки, скутої ортодоксальною ідеологією марксизму, монопартійною орієнтацією обмежувала, а в деяких випадках виключала не тільки комплексне дослідження проблеми, але й утворення відповідної категоріальної основи. Так, особа, володіючи певними суб'єктивними правами і інтересами, визнавалась категорією суспільного, а держава та її інтереси – домінуючими стосовно людини. Природні права індивіда заперечувались, переважав принцип гіпертрофованого колективізму, "системоцентризму" (О.В.Оболонський).

Незважаючи на це, а також на жорсткий рамочний характер правової науки, визначеної єдиною партійною ідеологією, проводились дослідження, в центрі яких знаходилася реальна особа, людина зі своїми інтересами, потребами, багаторівневою структурою. У вітчизняній літературі 70-80-х років в цьому відношенні виділялись праці Н.В.Вітрука, Н.І.Матузова, М.П.Орзіх, В.О.Патюліна. Н.В.Вітрук та В.О.Патюлін розкрили правовий статус особи, її відносини з державою, Н.І.Матузов здійснив аналіз проблеми свободи в сфері стосунків суспільства та особи, М.П.Орзіх досліджував правовий рівень структури особи, її взаємодію з діючим правом. Про інтереси особи, її роль та значення у взаєминах з державою визначився В.О.Патюлін і, опонуючи І.Є.Фарберу, стверджував, що держава та особа передбачають одне одного, не права та обов'язки особи знаходяться в закономірному співвідношенні, а права громадянина, з одного боку, та обов'язки правозобов'язаних (держава в особі її органів, посадові особи, суспільні організації, інші громадяни) – з другого. До різних боків проблеми особистості та її конституційного статусу звертались: Л.Д.Восєвдин, Г.А.Гаджієв, В.В.Копейчиков, Г.В.Мальцев, Б.А.Пережняк, П.М.Рабінович, Ф.М.Рудинський, В.М.Чхиквадзе, Б.С.Ебзєєв та інші.

З початку 90-х років, залежно від деідеологізації правової науки, дослідження концентрувались в основному на конкретних правах людини, розглядався їхній розвиток та важливість в політичній, соціально-економічній, духовній сферах, визначились шляхи та методи створення діючих механізмів захисту прав та свобод особистості.

Актуальність теми

Комплексні наукові монографічного характеру дослідження основних прав та свобод людини і громадянина в країнах Співдружності Незалежних Держав (далі: СНД) зустрічаються рідко. В цьому відношенні окремо слід відзначити праці Г.А.Гаджієва, Є.А.Лукашевої, М.А.Нікіфорової, а також деякі учбові по-

сібники (наприклад, П.М.Рабіновича). Цьому сприяли конституційно-проектні праці в країнах СНД, створення нових правових систем незалежних держав, визначення соціально-правових пріоритетів в суспільному житті. Так, О.О.Мороз, виступаючи на сесії Верховної Ради України, визначив ще до прийняття Конституції України (1996 р.) стратегію держави в правовій політиці "за трьома основними напрямками: а) створення і вдосконалення внутрідержавного законодавства; б) формування права і законодавства України на принципі гармонізації їх з правовими системами країн СНД, і, особливо, з Росією й Білоруссю; в) створення інтегрованих систем права і законодавства для взаємодії з європейським і світовим співтовариством"¹. Основний пріоритет Голова Верховної Ради України бачить в діяльності за максимальною координованістю внутрішньонаціонального законодавства з угодами, конвенціями, міжнародними договорами, які визнані або ратифіковані Україною.

Одночасно наука звернула увагу на те, що існують проблеми, які концентруються на загальній сукупності конституційних прав та свобод людини і громадянина, характеризуючи ці проблеми як глобальні. До них належать, зокрема: філософський та теоретичний аналіз особистості в правовій системі як мірило досягнень суспільства і показник рівня його цивілізованості; конституційні гарантії основних прав та свобод у внутрішньодержавному праві; дії міжнародних стандартів прав людини в національному законодавстві. Ці проблеми обговорювались, наприклад, у середині 90-х років на семінарі в Москві "Судебный контроль и права человека" (1994 р.), на конференції в Нижньому Новгороді "Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимоотношения" (1995 р.), на конференціях в Києві "Реалізація міжнародно-правових норм прав людини у внутрішньодержавному ладі", "Майбутнє правової системи України" (1996 р.) та ін.

У сукупності права і свободи людини, їх зміст та гарантії, правові кордони їх обмежень формують в цілому конституційне положення особистості в державі, відображають правовий статус індивіда в правовій системі країни.

Людина, незалежно від ступеня визнання її природних прав, не стає суб'єктом права поза визнанням державою. Практично це означає, що держава юридично визнає певні соціальні властивості, які служать умовою у його зв'язках та стосунках з людиною та громадянином. Поза цими соціально-юридичними якостями, що визнаються за індивідумом державою, немає суб'єкта права. Право, зокрема, встановлює таку соціально-правову якість, як правосуб'єктність особистості з властивостями правоздатності, дієздатності, деліктоздатності.

¹ Основні засади і напрями становлення економіки України в кризовий період: Доповідь Голови Верховної Ради України О.О.Мороза на сесії Верховної Ради 15 червня 1994 р. // Голос України. - 1994. - 17 червня.

Основні права і свободи є загальнолюдськими цінностями і в широкій гамі відбиваються в міжнародних стандартах з прав людини, що закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права 1966 р. та інших міжнародних актах, перелік яких представлений в додатках до дисертації. Таким чином, проблема прав людини, виходячи за рамки державності, усталено сформувалась в міжнародному праві у вигляді загальноновизнаних міжнародних стандартів. Теоретично важливо визначити, якої галузі права слід надати перевагу в розв'язанні проблеми прав людини та громадянина, в якій доктрині права – міжнародній або внутрішньодержавній – конституційовані основи певного комплексу прав індивіду. Аналіз співвідношення цих правових систем (доктрин) привернув увагу ще на початку 50-х років в дослідженнях І.П.Блищенко, В.Г.Буткевича, В.Н.Денісова, В.О. Каланди, В.О.Карташкіна, В.М.Корецького, А.Н.Ладиженського, М.І.Пазарєва, Л.Б.Левіна, І.І.Лукашюка, І.В.Миронова, Р.А.Мюллерсона, А.І.Талалаєва, Г.І.Тункіна, Н.І.Цися, С.В.Черниченко. Ця проблема досліджувалась також в зарубіжній правовій науці Д.Анцилотті, С.Д.Дікінсоном, Г.Кельзенем, Г.Лаутерпахтом, Р.Дж.Макдональдом, Ш.Руссо, Дж.Сселем, Дж.Г.Старком, Г.Трипелем, А.Фердроссом та іншими. Є.Т.Усенко, визначаючи коло проблем, які розв'язуються в теорії співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, вказав на центральне місце цього співвідношення в загальній проблематиці міжнародного права. В працях вчених висувалися різні пропозиції відносно з'ясування казусних питань, які виникають у зв'язку з співвідношенням норм внутрішньодержавного та міжнародного права. Проте проблему вирішити не вдавалось, так само як сформуванню досить універсальний варіант узгодження або приведення у відповідність норм внутрішньодержавного і міжнародного права. Теоретична розробка проблеми дає різні механізми реалізації міжнародних стандартів прав людини, термінологічне корегування окремих засобів і форм реалізації для різних правових систем сучасності. Як приклад можна навести докторську дисертацію В.Г.Буткевича, в якій пропонується модель "узгодження", яка може пристосовуватися до різних механізмів співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права.

Наведені міркування приводять до висновку про те, що будь-які форми розв'язання проблеми носять тимчасовий характер і, здебільшого, залежать від характеру, типології правової системи окремої держави. Загальні принципи у вирішуванні колізій, які виникають між внутрішньодержавним та міжнародним правом, допускаються лише в регіональних рамках, де правові системи окремих країн близькі у конституційних основах або, в усякому разі, ставлять перед собою відповідну задачу. Прикладом є СНД, яка була створена на території колишнього Союзу РСР. Тут діяла єдина Конституція (1977 р.) та Закон

від 6 липня 1978 р. "Про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів СРСР." Ці акти регулювали співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. З розпадом Союзу кожна союзна республіка одержала реальний суверенітет, прийняла нову Конституцію, відповідні акти щодо міжнародних договорів і реформує правову систему, включаючи основні права та свободи людини та громадянина. Всі країни СНД визнали примат загальнолюдських цінностей і міжнародних стандартів в сфері прав людини. Це не дає підстави для визнання науково-практичного значення порівняно-правових досліджень в сфері прав людини та громадянина і реалізації міжнародних стандартів у внутрішньодержавному праві країн СНД.

Дисертаційна робота проводилась на основі сучасного конституційного права країн СНД з переважаним використанням матеріалів України, Росії, Азербайджана, які становлять певні типологічні особливості в рамках СНД і у відповідності з міжнародними стандартами прав людини. Використання етимологічно адекватної термінології міжнародного права істотно полегшило тлумачення окремих способів та механізмів реалізації міжнародних стандартів у внутрішньодержавному праві.

Зв'язок роботи з науковими програмами та планами

Дослідження проведене з використанням порівняльного правового методу на різних рівнях становлення та реалізації прав і свобод людини та громадянина, що забезпечило можливість звернутися до локальної системи правового статусу людини. Це відбито в публікаціях і надало можливість зробити внесок в науково-дослідницьку роботу, що випускається кафедрою, яка проводиться в пріоритетному напрямку розвитку науки в Україні за проектом "Місьцеве самоврядування в умовах формування правової держави" (реєстр. Державного комітету України з питань науки і технології – № 08.06.03/001-93).

Мета і завдання дослідження

Дисертація присвячена реформам конституційного законодавства в галузі основних прав і свобод людини та громадянина в країнах СНД; механізму реалізації міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини в конституційному праві України, Росії, Азербайджана; контрольно-наглядовим функціям державних органів та ролі органів місцевого самоврядування, правозахисних організацій в забезпеченні прав і свобод людини та громадянина в правових системах СНД, а також потенціалу міжнародно-правового захисту правового статусу людини та громадянина.

Крім того, дослідження проведене з метою виявлення позитивних процесів в правотворчості та правозастосуванні в сфері прав і свобод людини, засобів та способів кореспондування конституційних прав і свобод з міжнародно-пра-

вовими стандартами.

Для досягнення поставленої мети вбачається необхідним вирішення наступних завдань:

1. Визначення теоретичних концепцій процесу розвитку прав людини та громадянина, дослідження змісту природного та патерналістського підходів до прав людини та громадянина.

2. Аналіз конституційного закріплення основних прав і свобод людини та громадянина в правових системах країн СНД, пріоритетності загальнолюдських цінностей та невід'ємних прав і свобод в конституційному устрої.

3. Деталізація принципів правового статусу людини та громадянина: самостійного здійснення людиною своїх прав і свобод; взаємозв'язок прав та обов'язків людини в державі; рівноправності; гарантій держави в забезпеченні прав і свобод людини; невід'ємності прав і свобод людини та громадянина; припустимості обмеження основних прав і свобод в правових системах країн СНД.

4. Визначення природи міжнародних стандартів прав людини, їхній історичний розвиток. Регіональна характеристика дії основних міжнародних актів.

5. Теоретична оцінка практики вищих державних органів по забезпеченню прав і свобод людини та громадянина міжнародно-правовим стандартам, діяльності постійних комісій (комітетів) з прав людини Верховної Ради України та Міллі Меджлиса Азербайджану, Конституційних судів України та Російської Федерації.

Завдання роботи визначили межі дослідження, здебільшого орієнтовані на порівняльно-правовий нормативний аналіз предмета дослідження.

Об'єктами дослідження є в основному правові системи трьох держав – України, Росії, Азербайджана, які подають певні типологічні особливості в процесі реформування законодавства, становлення конституціоналізму і побудови правової держави. Україна – образ держави, який найбільш вдало інтегрується з "європейським домом", Російська Федерація відмічена особливостями федераційного устрою, який впливає на правові механізми забезпечення прав і свобод людини та громадянина, Азербайджанська Республіка – держава, яка встала на шлях демократичного розвитку і яка в процесі правових реформ використовує моделі європейського конституціоналізму з певним впливом мусульманських традицій.

Наукова новизна одержаних результатів

Дисертаційна робота є першим комплексним, базованим на порівняльно-правовому аналізі правових систем країн СНД, зокрема України, Росії, Азербайджана, дослідженням, присвяченим вивченню теорії і практики розвитку, забезпечення та реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина. Новизна полягає також в аналізі проблеми на зіткненні систем внутрішньодер-

жавного (національного) та міжнародного права.

Наукова новизна знаходить відображення в слідуючих положеннях, які вносяться на захист:

1. З використанням порівняльно-правового аналізу конституційного законодавства країн СНД, передусім України, Росії, Азербайджана, визначено універсальність загальноприйнятих прав і свобод людини та громадянина, обґрунтовано висновок про необхідність гармонізації та уніфікації правових систем в сфері захисту та забезпечення прав людини та громадянина.

2. Теоретичний аналіз інституту основних прав людини та громадянина, порівняльно-правове дослідження конституційних прав і свобод людини та громадянина обумовили можливість формування пропозицій про змістовний вираз загальноновизнаних, невід'ємних прав і свобод в Конституціях України, Росії, Азербайджана, пріоритетного характеру основних прав і свобод в конституційному устрої (ладі), класифікації, формах дії та реалізації прав і свобод в правових системах держав.

3. На базі теоретичних концепцій взаємовідношення міжнародного та внутрішньодержавного права доводиться необхідність конституційного та галузевого закріплення міжнародно-правових стандартів в сфері прав людини в національному законодавстві в умовах інтегрування або змістовного зближення відповідних інститутів права, обумовлених схожістю суспільно – політичних орієнтацій в реформуванні правових систем країн СНД, зокрема, по забезпеченню основних прав і свобод людини, певної уніфікації конституційно-правової практики, захисту прав людини в процесі побудови правової держави.

4. Визнаючи позитивний характер механізмів правового забезпечення прав людини та громадянина в практиці країн СНД, форм їх кореспондування з міжнародними стандартами, узагальнюються позитивні сторони, практичні засоби реалізації і як рекомендаційні відбиваються пропозиції про впровадження в юридичну, праворегулятивну та юрисдикційну діяльність країн СНД.

Практичне значення одержаних результатів

На базі дослідження механізму реалізації міжнародних стандартів прав людини та громадянина у внутрішньодержавному праві висувається теоретична концепція універсального тлумачення відповідних правових інститутів в країнах СНД.

Практичне значення роботи полягає в тому, що аналіз Конституцій країн СНД, в цілому нормативно-правової бази та діяльності органів державної влади – законодавчої, виконавчої та судової – створює загальне уявлення про підхід держав до забезпечення людини природними, невід'ємними правами, який може бути застосований в правотворчій та правозастосувальній практиці країн СНД.

Результати дослідження можуть служити орієнтиром в правотворчому процесі, вдосконаленні механізму забезпечення прав і свобод людини в правових системах країн СНД, який виключить або – в перехідний період – мінімізує наслідки порушень прав людини, які мали місце в цих країнах, буде позитивним прикладом в реалізації міжнародних стандартів в сфері прав людини в національному законодавстві.

Власний внесок здобувача

Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Теоретичні розробки були здійснені на базі практичних матеріалів, виявлених здобувачем в період наукових стажувань в столицях України, Російської Федерації, Азербайджана. Порівняльно-правовий аналіз проведений здобувачем з використанням конституційних та інших нормативно-правових актів. В частині розробки локального статусу людини та громадянина дослідження проводилися в співв-торстві зі співробітниками кафедри конституційного і міжнародного права Одеської державної юридичної академії на основі проекту одного з пріоритетних напрямків розвитку науки в Україні, що виконується кафедрою.

Апробація результатів дисертації

Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі конституційного та міжнародного права Юридичного інституту Одеського державного університету, на щорічних наукових конференціях університету. Дисертант брав участь і виступав з науковими доповідями та повідомленнями з темою дисертаційного дослідження: на науково-практичних конференціях з темами: "Механізм действия международно-правовых стандартов прав и свобод человека и гражданина в государственном (конституционном) праве" – на науковій конференції "Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия" (Нижній Новгород, 1995 р.), "Имплементация Европейских стандартов прав человека в законодательство Украины" – на науково-практичній конференції "Концепція розвитку законодавства України до 2006 року" (Київ, 1996 р.), "Роль правовой информации о правах и обязанностях человека в интеграции Украины в мировое сообщество" – на науково-практичній конференції "Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність" (Київ, 1996 р.); на семінарах по темам: "Роль судопроизводства в правовом государстве" та "Реформирование судебной системы" (Баку, 1996 р.), "Уголовно-процессуальные аспекты прав человека" (Будапешт 1997 р.), "Международное гуманитарное право" (Москва, 1997 р.).

Публікації

За темою дисертації опубліковано сім матеріалів. З них 4 – у наукових виданнях, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт.

СТРУКТУРА ТА ОБСЯГ РОБОТИ

Дисертація складається із вступу, двох розділів: перший, включає три підрозділа, другий два підрозділа, висновки. Примітки містять в собі посилання на використані джерела, в додатках представлений список літератури, а також матеріали, використані в дисертації.

Загальний обсяг дисертації – 178 сторінок.

Примітки та Додатки – 58 сторінок.

Основний зміст роботи

У вступі обгрунтовується актуальність та ступінь досліджуваності в правовій науці теми дисертаційного дослідження, визначаються цілі та завдання, конкретизуються предмет та об'єкти, вказується на методологію дослідження, формулюється теоретичне та практичне значення основних положень дисертації, її наукова новизна, ступень апробації та список публікацій по проблемі дисертаційного дослідження.

Перший розділ – “Розвиток інституту основних прав та свобод людини і громадянина у сучасних Конституціях країн Співдружності Незалежних Держав (СНД)” – складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1 – “Концептуальні основи прав та свобод людини і громадянина у сучасному конституційному праві” – присвячений дослідженню концепцій та підходів до проблеми прав людини. Зокрема, розкривається природа та особливості домінуючого серед теорій природно-правового уявлення і патерналістського підходу до прав людини.

Сутність природно-правової концепції полягає в тому, що людині належать ті права та свободи, без яких індивідуум не може існувати як повноправний член суспільного союзу. Людину не можна позбавити його природних прав – цим принижується природа людської істоти. Теоретичні уявлення про невід'ємні права людини – відправний пункт для обгрунтування свободи та рівноправності, непорушності власності, поділу влади та інших цінностей цивілізації. На базі природно-правової доктрини прав людини в праці розкривається ліберальна концепція в її західній інтерпретації. Теорія патерналізму ілюструється в праці на прикладі країн тоталітарного режиму та ряду країн Африки та Океанії. Розглядається підхід до прав людини у державах з традиційним (класичним) мусульманським світом, які постали на демократичний шлях. Далі в дисертаційній роботі аргументується доцільність дослідження прав людини в країнах-СНД з використанням методу порівняльно-правового аналізу.

Повертаючись до теоретичних аспектів прав людини в першому підрозділі обгрунтовується філософсько-правове розуміння відношення до прав людини та громадянина, пов'язане з двома напрямками – природно-правовим та позитивістським, їх практичною взаємодією. Головним виявляється пошук у

співвідношенні цих підходів при формуванні правової системи; зокрема, всі розпорядження законодавчого порядку, які виражають волю законодавця, зрештою відбивають природні початки в праві.

Розвиток демократичних інститутів прав людини, що в комплексі втілюють позитивізм та природно-правову доктрину, в праці досліджуються на прикладі Англії з періоду появи Петиції про право 1628 р., Habeas corpus акта 1679 р. та розвитку прав людини в Україні з раннього періоду виникнення цивілізації.

В дисертаційному дослідженні на підставі розвитку сучасної правової науки робиться висновок про те, що природно-правова доктрина та позитивістський підхід до проблеми прав людини в науці і правовій дійсності не є взаємовиключаючими.

В доктринах права країн СНД ці два напрямки органічно пов'язані. Конституції держав визнали основні права і свободи невідчужуваними і властивими кожному від народження. Визначається та доводиться тотожність основних та конституційних прав. Як приклад наводиться порівняльний аналіз ст.55 Конституції Російської Федерації та ст.22 Конституції України.

Відмінність правового статусу людини та громадянина подається на базі аналізу конституційного законодавства країн СНД. Приводиться процес лібералізації інституту громадянства в правових системах країн СНД, важливий акцент робиться на механізмах по отриманні громадянства окремих країн СНД для осіб, які проживають на території колишнього Союзу РСР. Доводом для відмінностей правового статусу людини і громадянина є співвіднесеність обов'язків з правами і свободами в умовах існування мінімального обсягу прав і свобод, які в демократичному суспільстві є невідчужуваними та властивими кожному. Ці права містяться в міжнародних стандартах про права людини і є визнаними як пріоритетні в сучасних Конституціях країн СНД.

Принципу пріоритетності прав людини в конституційному устрої присвячений підрозділ 1.2 – "Пріоритет прав та свобод людини і громадянина – принцип конституційного устрою держави та суспільства", де було здійснено спробу розглядати правову форму взаємовідношення особистості та суспільства як ознаку правової держави, процес становлення якої проходить в країнах СНД.

Дійсне домінування права можливо лише в суспільстві, де влада держави контролюється і є граничною. А правова держава є формою обмеження зазіхань влади на права та свободи людини. Тому пріоритет людини щодо держави є первинною визначаючою ознакою державного та суспільного устрою.

Критерій панування права у правовій державі збагачується важливим принципом зв'язаності законодавців правами людини. Згідно з указаним принципом запропоновано текстуально конституційно-проектну норму практичного використання принципу, який тут розглядається.

Прагнення суспільства до створення умов вільного розвитку особистості, створення соціального універсуму, в якому "забезпечується вільний і всебічний розвиток... особистості" (ст.23 Конституції України) – перший та обов'язковий етап побудови правової держави. У зв'язку з цим досліджуються основні принципи правового статусу людини у країнах СНД, закріплення котрого у конституційному законодавстві має обов'язковий характер, якщо існує указана мета суспільства. Зокрема, визначається зміст принципів: самостійного здійснення людиною прав та свобод; гарантованості прав та свобод; рівноправності; взаємозв'язку прав, свобод та обов'язків. Важливий принцип невідчужимості прав та свобод розглядається у зв'язку з допустимістю їх обмеження.

Самостійне здійснення слід розуміти як право людини свідомо, в своїх інтересах і не обмежуючи інтересів інших суб'єктів права, на основі права самостійно користуватися власними правами та свободами. Питання про межі державної влади щодо окремої особи, про межі особистої свободи притягують увагу вчених вже більше двох століть. У сучасному розумінні цих відносин особистість та держава виступають у ролі партнерів у правовому просторі, створеному на основі пріоритету інтересів людини відносно інших інститутів конституційного ладу. Президент України Л.Д.Кучма відзначив, що держава повинна "прагнути того, щоб влада діяла на якісно нових принципах: не намагалася вирішувати за людину всі проблеми, віддавала їй засоби і можливості для того, щоб вона будувала своє життя."²

В свою чергу процес реформ правових систем країн СНД вимагає від індивіда певного рівня правової культури. В комплексі даної культури, безумовно, повинна бути присутня міжнародно-правова культура прав людини. Важлива роль держави у формуванні правової свідомості людини на перших етапах становлення правової держави у країнах СНД полягає у розробці загальнонаціональної проблеми освіти у сфері прав людини, але насамперед – професійного знання спеціалістів. На це звертається увага у проєкті Концепції державно-правової політики у сфері захисту прав людини в Україні.

Важливим принципом правового статусу людини є гарантування прав та свобод людини. Тут відзначається первинність гарантій державного захисту розпоряджень внутрішньодержавного права, не отримавши яку особистість позбавляється можливості виходу у сферу міжнародної юрисдикції. У праці розкрито також систему суб'єктів права, що забезпечують індивідууму правові гарантії захисту та реалізації прав та свобод. Принцип рівноправності знаходить різні конституційні прояви у країнах СНД, які забезпечують юридичну рівність.

Правові системи цих держав визнали, що будь-яка форма соціального

² Виступ Президента України Л.Д.Кучми при поданні Річного послання до Верховної Ради України 21 березня 1997 року // Голос України. – 1997. – 25 березня.

“зрівнювання” веде до негативних наслідків. Відзначаються наявні відтинки соціальної нерівності у країнах мусульманського світу, що стали на шлях демократичного розвитку, які викликані не стільки юридичною нерівністю, що конституційно виключено в Азербайджані, Таджикистані, Узбекистані та ін., а традиційністю суспільно-психологічної форми соціального буття.

Людина конституційно має права та свободи, які передбачають виконання певних обов'язків. Взаємозв'язок прав та свобод з обов'язками пропорцій залежить від статусу індивіда (іноземця, особи без громадянства, громадянина). Це положення ілюструється нормами конституційного законодавства країн СНД.

Принцип невід'ємності прав та свобод знайшов відображення у всіх Конституціях країн СНД, насамперед у формі виключення видання законів, які скасовують або зменшують права та свободи людини і громадянина. Принцип що розглядається не виключає обмежень прав та свобод, але вони повинні мати кінцевість, встановлену законом.

Проблеми допустимості обмежень прав та свобод людини в правовій науці приділяється недостатньо уваги (винятком є праці О.В.Малько та П.М.Рабіновича). Тому це питання було досліджено більш детально. Зокрема, доводиться, що, по-перше, для суб'єктів права мета обмежень полягає в забезпеченні загального блага, нормального розвитку та функціонування соціальної системи, її структурних підрозділів; по – друге, в частині обмежень прав та свобод людини і громадянина доцільно підкреслити мету обмежень, зафіксованих в ч.2 ст.29 Загальної декларації прав людини. Завершується другий підрозділ рекомендаціями стосовно становлення правової держави в країнах СНД в аспекті дослідженої теми:

1. Метою правової держави є забезпечення людини всіма правами та свободами, необхідними для всебічного та гармонійного розвитку, створення реального механізму захисту прав людини, зрештою – створення умов для захисту та охорони гідності особистості. Гармонійна спільність та різноманітність – найбільш стійка та перспективна основа розвитку особистості в правовій державі.

2. Неможливим є створення ідеального правового простору в країнах СНД при існуючих соціальних протиріччях, політичній боротьбі, яка нерідко виходить за межі права, в деяких регіонах переростаючи в збройні конфлікти, при низькій правовій культурі населення, відсутності або низькому рівні свідомого ставлення до закону (правосвідомості), міжнародної правової культури. Прагнення до суспільних цінностей, звільнення від національних амбіцій, рух до інтеграції та гармонізації правових систем в межах регіону СНД – перший крок до створення правових держав.

3. Жодна держава неспроможна забезпечити особистість в своєму націо-

нальному праві обсягом реальних основних прав та свобод, які містяться в міжнародних стандартах, без належної системи процедур, механізмів, гарантуючих охорону та захист прав та свобод людини. Ці механізми повинні бути досить динамічними та обумовленими процесом розвитку прав людини, соціальних інститутів, в цілому – суспільства.

4. Процес державно-правової реформи (за термінологією, яка використовується в Україні) повинен мати людський вимір, базуватися на принципі зв'язаності законодавців правами людини. Жоден з принципів правового статусу особистості не може ігноруватися в законотворчій діяльності.

5. Формування правової держави – не одномоментний акт. Це процес, який немає певних часових границь. Основне питання в його становленні – відношення влади та індивіду. Держава та людина повинні виступати рівноправними партнерами в державно організованому суспільстві.

В підрозділі 1.3. – “Класифікація та загальна характеристика конституційних прав та свобод людини і громадянина” -, визначаючи відсутність загальної позиції в літературі та в конституційних актах стосовно класифікації основних прав та свобод, виходячи з загальних методологічних посилань дисертації, досліджуються конституційні права та свободи в країнах СНД і на основі системи прав людини та громадянина в Конституціях України, Росії, Азербайджана пропонується класифікація конституційних прав та свобод людини та громадянина. Поняття “особистих” прав при цьому уявляється тотожним з “громадянськими” – (civil rights), які використовуються в міжнародних стандартах з одночасним визнанням природних (фізичних – за термінологією П.М. Рабіновича) прав людини.

Виходячи з прийнятої класифікації, в дисертаційній роботі досліджуються: особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права та свободи.

На основі нормативно-правового огляду та класифікаційного аналізу в дисертації міститься висновок про відповідність в цілому основ конституційного законодавства країн СНД міжнародно-правовим стандартам прав людини, а також відзначається проблемність в сфері їх реалізації в правових системах, яка викликана рядом обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Розділ другий – “Відображення міжнародних стандартів прав та свобод людини і громадянина у конституційному праві ряді країн Співдружності Незалежних Держав (СНД)” – присвячений дії та реалізації міжнародних стандартів прав людини в конституційному праві країн СНД. Зокрема, в підрозділі 2.1 – “Проблема забезпечення міжнародних стандартів в галузі прав людини і громадянина у внутрішньодержавному праві” – на зіткненні двох галузей – конституційного та міжнародного права досліджується співвідношення норм, які містяться в міжнародних стандартах, з нормами внутрішньодержавного (націо-

нального) права, які є основою механізму дії міжнародних стандартів прав людини в конституційному праві окремих держав.

Виділяються наукові практичні теорії (моделі) монізму, які полягають в домінуванні будь-якої правової системи над іншою. Доводиться обґрунтованість теорії дуалізму з переважаючими рисами примата загальнолюдських цінностей міжнародних стандартів над нормами національного законодавства країн СНД. Природа та характерні риси міжнародних стандартів розкриваються в праці з акцентом на специфічність міжнародних актів, інтегрованих у внутрішньодержавних (національних) правових системах.

В багатьох країнах міжнародні акти проголошуються інтегральною частиною внутрішньодержавного права (ст.6 Конституції США, ст.96 Конституції Іспанії) або оголошуються такими, що мають пріоритет над нормами внутрішньодержавних законів (ст.55 Конституції Франції, ст.94 Конституції Нідерландів, ст.15 Конституції Російської Федерації, ст.11 Конституції України).

Подібне становище правових систем по відношенню до прав людини характерно для посттоталітарних держав, коли для затвердження їх демократичного курсу приймаються всілякі зобов'язання – здійсненні та нездійсненні, діючі та недіючі. І, незважаючи на те, що в міжнародно-правовій доктрині домінує тенденція визнання примату міжнародного права над національним правом, конституційна практика держав з різних причин не сприймає цю ідею і поряд з декларацією юридичної формули "міжнародне право – частина права країни", як і раніше, виходить з примату Конституції відносно міжнародно-правових зобов'язань, в тому числі в сфері міжнародних гуманітарних стандартів. Водночас в системі відношень законів та міжнародних договорів діє, як правило, принцип "lex posterior derogat legi priori" (закон наступний анулює закон попередній). Його ніхто не заперечує, в зв'язку з цим Конституція, установлюючи основи політико-правової системи держави, кореспондує з міжнародним правом, котре базується на пошані до Конституції. Держави, які не забезпечують в межах своєї конституційної компетенції законність та верховність Конституції, навряд чи будуть у зовнішній політиці керуватися принципами міжнародного права.

Це – достатній довід для вимоги конституційної фіксації основних прав і свобод людини у внутрішньодержавному праві. В існуючому механізмі дії міжнародних стандартів з нормами внутрішньодержавного (національного) права з надається перевага імплементації на рівні внутрішньодержавного права.

В Конституціях країн СНД практично переважає порядок, відповідно з яким діють на території країни належним чином ратифіковані міжнародні договори. Положення про ратифікацію відповідного міжнародного акту закріплені майже в усіх Конституціях країн СНД. Так, ст.9 Конституції України вказує: "Діючі міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дано Верховною

Радою, є частиною національного законодавства України", ст.151 Конституції Азербайджана визначає юридичну силу міжнародних актів, ратифікованих Меджлісом країн: "При виникненні протиріччя між нормативно-правовими актами, які входять в систему законодавства Азербайджанської Республіки (включаючи Конституцію Азербайджана і акти, прийняті шляхом референдуму), стороною яких є Азербайджанська Республіка, використовуються міжнародні договори."

Слід зазначити, що низка міжнародних угод – специфічна, особливо у царині прав людини. Після ратифікації договору тут є недостатнім назвати його частиною внутрішньодержавного права. Багато норм міжнародно-правових документів не мають самовиконуючої сили. Єдиний шлях їх виконання – видання відповідного законодавчого акту, а не посилання на діючі міжнародні норми права. Загально визначені норми міжнародного права за своїм характером є не самовиконуючими, і вони сприймаються правовою системою не як норми – регулятори, а як норми – принципи. Інкорпоративна форма кореспондування міжнародних актів з правовими системами країн СНД є не кінцевим етапом в розв'язанні проблеми приведення у відповідність норм внутрішньодержавного права міжнародним нормам. М.П.Орзіх обгрунтовано зазначає, що подібний механізм заснований на теорії У.Блекстона, розрахований на прецедентну систему права. Хоча, звичайно, не можна виключити позитивні сторони конституційного закріплення відсилаючих норм. Норма, таким чином, "прямо" зобов'язує державні органи на території країни використовувати міжнародні норми в сфері прав людини; значно спрощується процес уніфікації; зрештою спрощується процедура приведення у відповідність норм внутрішньодержавного права до міжнародного права.

В дисертаційній роботі пропонується теоретичне тлумачення понять "дія" та "реалізація" міжнародних стандартів в національному праві. Дія права полягає у впливові на свідомість та волю людей, зрештою – в упорядкуванні суспільних відносин шляхом виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правових відношень, тоді як реалізація права полягає у втіленні правових норм у практичну діяльність суб'єктів права (індивідуальних та колективних) в результаті дотримання ними заборон, виконання юридичних обов'язків та використання суб'єктивних прав. Дія норм права обмежена тимчасовими, просторовими та предметно – суб'єктивними границями. Тут фіксується початок та закінчення дії норми права – границі, обумовлені територіальною підвідомственністю правотворчого органу, а також коло осіб, галузь або сфера розповсюдження дії правової норми.

Реалізація норми права являє собою завершуючий етап процесу правового регулювання та її сфера окреслюється правовими відносинами, в межах

яких діють суб'єкти права. Тому необхідно виділяти особливі змістовні відтинки механізмів дії та реалізації міжнародних та внутрішньодержавних нормативно-правових актів, а також взаємопроникнення процесів дії та реалізації цих актів. Поза процесом дії не може наступити реалізація акта. Проте його дія може не здобути втілення в практичній діяльності людей, тобто не перейти в ту чи іншу форму реалізації норм права.

Таким чином, багато аспектів прав та свобод людини продовжують входити у внутрішню компетенцію держав, а порядок забезпечення міжнародних стандартів по правам людини продовжує залишатися внутрішньою справою держави, оскільки реальна можливість здійснення та захисту основних прав людини конкретною особою забезпечуються передусім юридичними механізмами, що діють у державі.

За відомим твердженням Г.І.Шмельової правова система припускає безпосередню дію належним чином ратифікованих договорів поряд з внутрішньодержавним законодавством, але важливість останнього полягає також у тому, що воно передбачає і всі інші юридичні засоби реалізації, охорони та захисту прав людини.

У підрозділі 2.2 – "Конституційні форми контрольно-наглядової та судової діяльності держав по забезпеченню прав та свобод людини і громадянина" – досліджуються конституційні форми контрольно-наглядової та судової діяльності держави в забезпеченні прав і свобод людини та громадянина.

Будь-які правові гарантії держави для дійсного їх використання повинні контролюватися з боку публічної влади. Безумовно, що одним з найважливіших принципів вільної демократичної держави є верховенство закону та обов'язкове його дотримання при реалізації владних повноважень в центрі та на місцях.

Суб'єкти контрольно-наглядової функції в роботі представлені в широкому спектрі, включаючи функції президента, парламенту, спеціальних органів конституційного контролю та нагляду, а також судів загальної юрисдикції.

Тут же формується на основі порівняльно-правового аналізу теорії та практики забезпечення прав та свобод людини рекомендації про використання позитивного досвіду в різних країнах стосовно інших держав СНД. Зокрема, розглядається функціонування першого омбудсмена в Російській Федерації, позитивні та негативні сторони його становлення, аналізується практика Конституційних Судів Росії та України в сфері забезпечення та захисту прав людини та громадянина.

У висновках дисертаційної роботи узагальнюються результати дослідження. Пропонуються рекомендації про використання результатів дослідження в теорії та на практиці. Обґрунтовується необхідність подальших досліджень по вибраній в дисертації проблематиці.

По темі дослідження опубліковано такі роботи:

1. Приобретение гражданства: сравнительно-правовой анализ (на материалах Украины и России) // Актуальные проблемы государства и права: Сборник научных трудов. Вып.2.– Одесса.-1995.– С. 131-138.
2. Защита прав граждан как членов территориального коллектива (в авторстве с В.А.Кураниным) // Юридический вестник.-1995.– №2.– Одесса. – С.91-92.
3. Механизм действия международно-правовых стандартов прав и свобод человека и гражданина в государственном (конституционном) праве (на материалах Украины и России) // "Круглый стол журнала "Государство и право": Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия // Государство и право. -1996.-№2.-С.11.
4. Гарантии конституционных прав и свобод человека и гражданина // Юридический вестник.-1996.-№1.– Одесса. – С.65.
5. Правовая информация – гарантия реализации конституционных прав и свобод человека // Юридический вестник. – 1997.– №1. – Одесса.-С.96-101.
6. Роль правовой информации о правах и обязанностях человека в интеграции Украины в мировое сообщество // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність. – Матеріали науково-практичної конференції 22-23 листопада 1996 року. – Київ: Генеза, 1997.– С. 403-405.
7. Пределы допустимости ограничений конституционных прав и свобод человека и гражданина в странах СНГ и международные стандарты // Гапип.– Баку. -№16.-С.26-28.

АНОТАЦІЯ

Гараджаєв Дж.Я. Конституційні права і свободи людини та громадянина в країнах Співдружності Незалежних Держав і міжнародно-правові стандарти (на матеріалах України, Росії, Азербайджана).

Дисертація в формі рукопису на здобуття вченого ступеню кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; Одеська Державна Юридична Академія, Одеса, 1997.

В дисертації сформульовано концепцію розвитку прав людини та громадянина в сучасному конституційному праві країн СНД. Досліджено на основі конституційного законодавства (в основному, на матеріалах України, Росії, Азербайджана, що мають по темі дослідження типологічні особливості) роль та місце прав та свобод людини і громадянина в конституційному ладі держави та суспільства. Представлено класифікацію прав та свобод в Конституціях країн СНД, механізм забезпечення правового статусу особистості.

Аналіз дії міжнародних стандартів прав людини в конституційних системах країн СНД здійснений з урахуванням теорії та практики співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права.

Ключові слова. конституція, права та свободи людини і громадянина, міжнародні стандарти прав людини, імплементація.

АННОТАЦИЯ

Гараджаев Дж.Я. Конституционные права и свободы человека и гражданина в странах Содружества Независимых Государств и международно-правовые стандарты (на материалах Украины, России, Азербайджана).

Диссертация в форме рукописи на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02. – конституционное право; Одесская Государственная Юридическая Академия, Одесса, 1997.

В диссертации сформулирована концепция развития прав человека и гражданина в современном конституционном праве стран СНГ. Исследованы на основе конституционного законодательства (в основном, на материалах Украины, России, Азербайджана, имеющих по теме исследования типологические особенности) роль и место прав и свобод человека и гражданина в конституционном строе государства и общества. Представлена классификация прав и свобод в Конституциях стран СНГ, механизм обеспечения правового статуса личности.

Анализ действия международных стандартов прав человека в конституционных системах стран СНГ осуществлен с учетом теории и практики соотношения международного и внутригосударственного права.

Ключевые слова: конституция, права и свободы человека и гражданина, международные стандарты прав человека, имплементация.

SUMMARY

Garadjaev D.J. Constitutional rights and freedom of a person and a citizen in Commonwealth of Independent States and standards of the international law (based upon the materials of Ukraine, Russia, Azerbaijan).

This thesis is in a manuscript form, for a Master of Laws, specialized in the constitutional law. 12.00.02. Odessa State Law Academy, Odessa, 1998.

In this thesis a conception of the development of a person's and a citizen's rights in the modern constitutional law of C.I.S. is formulated. Based upon the constitutional legislation (mostly upon the materials of Ukraine, Azerbaijan and Russia, which have some peculiarities in the investigation of the subject) the role and the place of the rights and the freedom of a person and a citizen in the constitutional system of the country and the society are investigated. The classification of the rights and the freedom in the Constitutions of C.I.S. and the mechanism of the ensuring of the legal status of a person are presented.

The analysis of the effect of the international standards of a person's rights in the constitutional system of C.I.S. was carried out, considering the theory and the practice of the correlations between the international and internal Laws.

Clue words: constitution, rights and freedom of a person and a citizen, international standards of a person's rights, implementation.